

Makro okviri ruralnog razvoja

Izvor: Šljukić, S. i D. Janković (2015). Selo u sociološkom ogledalu. Mediterran Publishing. Novi Sad. Str. 251-257

Potpuna i sistematična elaboracija makro okvira ruralnog razvoja i veze ovog procesa sa modernizacijom kao globalnim procesom (i nekim od ostalih ključnih društvenih procesa u mnogim društvima) zahtevala bi mnogo prostora. Na ovom mestu preskočićemo analizu pojma/procesa modernizacije *per se* i pokušaćemo da je posmatramo u posledicama koje je ona proizvela u mnogim ruralnim područjima.

Proces modernizacije društva podrazumeva složene društvene promene u ekonomskom, socijalnom, kulturnom i političkom tkivu svakog društva. Ovi složeni procesi obično podrazumevaju postepeno napuštanje dotadašnjih (tradicionalnih) modela organizacije i funkcionisanja društva i njegovih različitih podsistema. U vezi sa ruralnim područjima, modernizacija je u najvećoj meri, kako u teoriji, tako i u istraživačkoj praksi, ponajviše povezana sa modernizacijom poljoprivrede. Modernizacija u poljoprivredi donela je nebrojene pozitivne aspekte, poput rešavanja problema ishrane stanovništva (kako ruralnog, tako i urbanog), povezivanja lanca ishrane i njegovu kontrolu (putem kontrole kvaliteta i sigurnosti hrane; izgradnje institucionalnog sistema u poljoprivredi...), povećanja dohotka na poljoprivrednim gazdinstvima i smanjivanja radne intenzivnosti i mukotrpnosti, kao osobenosti seljačkih radova.

U smislu opšte modernizacije ruralnog života, blagodeti civilizacijskih dostignuća iz razvijenijih društava i urbanih područja prelivaju se u seoska područja i povećavaju kvalitet života kroz infrastruktorno, transportno, telekomunikacijsko i svako drugo povezivanje sa globalnim društvom, povećavanje kvaliteta življenja (stanovanja, ishrane...), kao i socijalne i zdravstvene zaštite za seosku populaciju. Sa stanovišta tehnoloških promena mogla bi se istaći tri važna faktora koja su značajno promenila pojedine aspekte ruralnog društvenog i ekonomskog života i omogućila njihovu bolju integraciju u globalno društvo (Woods 2005: 31): 1. razvoj tehnologije rashlađivanja (frižidera), za komercijalnu i kućnu upotrebu; 2. razvoj motornih vozila koji je promenio praksu, kako proizvodnje, tako i potrošnje; 3. razvoj komunikacionih tehnologija koje su ublažile problem udaljenosti i perifernosti koji su imala mnoga ruralna područja. Kvalitativne dimenzije i stepen u kome su raznovrsne društvene promene zahvatile ruralna područja su veoma različite. Nivo razvijenosti ruralnih područja zavisi pre svega od dostignutog stepena civilizacijskog razvoja društva koje je predmet analize, a zatim i samih ruralnih područja u okvirima analiziranog globalnog društva, s obzirom na njihovu heterogenost po različitim karakteristikama. U ovom kontekstu, logičan je zaključak da su razvijena društva npr. Zapadne Evrope u svakom slučaju pre i više modernizovala ruralna područja, nego što su to učinile nerazvijene zemlje i zemlje u razvoju. Modernizacija poljoprivrede, ali i sveukupnog života u ruralnim područjima razvijenih zemalja, u velikoj je meri različita u odnosu na nerazvijene i zemlje u tranziciji. To ne znači da su svi problemi u razvijenim zemljama rešeni, već da su problemi značajno drugačiji, jer je dostignuti stepen razvoja drugačiji. Važno je imati u vidu da

se implikacije ovog stava, *nužno reflektuju i na društvenu teoriju koja ove procese proučava* (Janković 2011; Janković and Novakov 2014).

Modernizacija poljoprivrede, kao državni i politički projekat u razvijenim zemljama, dovela je do nekih strukturnih promena, koje su zajedničke za nacionalne ekonomije i društva razvijenih zemalja (Woods 2005: 303): poljoprivreda više nije delatnost usmerena na samodovoljnost i preživljavanje; komercijalizacija poljoprivrede, u okvirima njene modernizacije, odvijala se u okvirima kapitalističke ekonomije; gotovo sva ruralna područja opremljena su osnovnom infrastrukturom, koja uključuje struju, vodu; društvo, kao celina, ima određeni nivo javne svesti i pozitivne percepcije o značaju ruralnih sredina; ruralna ekonomija se sve više razvija, bilo putem prodaje lokalnih tradicionalnih proizvoda ili putem „prodaje“ (kreiranja privlačnosti) ruralnih područja za potrebe stanovanja, investicija u nove pogone ili uslužni sektor, rekreacije, turizma itd.

Aktuelno pitanje u makro okvirima (fokusu) ruralnog razvoja je da li je sveopšti proces modernizacije u poljoprivredi nametnuo jedan „normativni model za sve koji se bave poljoprivredom“ (van der Ploeg and Saccomandi 1995; van der Ploeg 2003), a koji je samo reflektovan u agrarnoj politici razvijenih zemalja Evropske unije? Ruralne politike su u novije vreme po mišljenju mnogih autora (van der Ploeg *et al.* 2000; Ray 2000a; O'Connor *et al.* 2006) nastojale da ublaže negativne efekte koje je imala modernizacija u poljoprivredi, što je nametnulo potrebu „refleksivne analize uticaja modernizacijskih procesa u poljoprivredi“ (Wiskerke 2004: 47). Neke od vrlo ozbiljnih kritika posledice modernizacije i tehnološkog, ekonomskog i strukturalnog determinizma, danas su prisutne u društvenim naukama razvijenih zemalja (onih disciplina koje se bave poljoprivredom i ruralnim razvojem) i u kojima se modernizacija vidi kao „moćan politički i ekonomski projekat u kojem su država, nauka i agrobiznis imali centralnu ulogu“ (van der Ploeg 1995: 140). Društvena teorija koja se bavi ovim pitanjima sve više uočava da modernizacijska paradigma u poljoprivredi razvijenih zemalja, u određenim aspektima, već odavno doživljava svojevrsnu krizu. Ova paradigma obeležena je egzogenim i sektorskim pristupom, sa naglaskom na specijalizaciji u poljoprivredi, zemljišnoj politici (ukrupnjavanje poseda), konceptu usvajanja novih tehnologija, podsticanju mobilnosti radne snage i kapitala sa farmi koje se ne smatraju više „optimalnim“¹ za dominirajuće razvojne trendove. Značajni viškovi hrane, nestabilnost tržišta, povećani troškovi proizvodnje i cene hrane polako dovode do diskursa o postproduktivizmu koji nameće drugačije trendove (vidi, Woods 2005: 54-59): ekstenzifikaciju, diverzifikaciju, očuvanje ruralnih područja (prirode, pejzaža), povećanje vrednosti poljoprivrednih proizvoda.

Brojni autori (van der Ploeg *et al.* 2000; O'Connor *et al.* 2006; Brunori and Rossi 2000; Wiskerke 2004) smatraju da se tu zapravo radi o dvema različitim paradigmatama: s jedne strane, *paradigmi modernizacije poljoprivrede*, koja se ogleda u principima „ekonomije veličine“

---

¹ Идеја „оптималне фарме“ је, по мишљењу ван дер Плега, такође идеолошка конструкција која је проузроковала притисак на велики број „малих фармера“ да напусте пољопривреду, иако овај притисак није био оправдан, што доказује велики број „малих фарми“ које су успешно репродуковане током периода од неколико деценија после Другог светског рата (van der Ploeg 1995: 141).

(„economy of scale“), „koja je dosegla svoje intelektualne i praktične limite“ i s, druge strane, *paradigmi ruralnog razvoja*, koju ovi autori posmatraju mnogo šire od prostog dodatka postojećem obrascu razvoja (modernizacije) poljoprivrede. Referentna grupa autora (van der Ploeg *et al.* 2000: 391) tvrdi da je „paradigma modernizacije, koja je svojevremeno dominirala politikom, praksom i teorijom, zamenjena paradigmom ruralnog razvoja“. I drugi autori (O'Connor *et al.* 2006: 3) ističu nove razvojne trendove u smislu evropskog otklona od modernizacije u poljoprivredi ka ruralnom razvoju, koji se polako utemeljuje kao vodeći princip u formulaciji politika, razvoju kompanija i kreiranju novih institucionalnih uređenja.

Struktura ruralnog razvoja na nivou farme, odnosno, odgovori farmera na postojeću krizu u poljoprivredi su različiti i u tom kontekstu obično se misli na diverzifikaciju aktivnosti i prihoda van farme (mešovita gazdinstva) (engl. *pluriactivity*). Iako postoje specifičniji pojmovi za preciziranje o kojim se tipovima aktivnosti i prihodovanja radi, napomenućemo samo neke od mogućih (šire, Janković 2011; Janković and Novakov 2014): zapošljavanje van farme, ostvarivanje prihoda na farmi, a koji nisu direktno vezani za proizvodnju hrane (primena agroekoloških mera i kompenzacija za to putem subvencija, agroturizam, usluge u okviru ruralnog turzima, obnovljivi izvori energije npr. bio gas, vetrenjače i sl.), ostvarivanje veće dodate vrednosti proizvoda preradom i sl. Empirijski podaci² o ovakvim tipovima „ruralno razvojnih“ aktivnosti u nekoliko evropskih zemalja pokazuju da oko 80% istraživanih farmera praktikuje neke od pomenutih aktivnosti. Na primeru Irske, Kinzela i saradnici (Kinsela *et al.* 2000) pokazuju da je, od seamdesetih do kraja devedesetih, sticanje prihoda van farmi poraslo sa 30% na 44%, a projekcije za 2010. godinu pokazivale su da će čak 60% poljoprivrednih domaćinstava biti angažovano na nekim oblicima vanfarmskih aktivnosti. Podaci na primeru Holandije (van der Ploeg 2008: 33), kao jedne od najvećih svetskih izvoznika poljoprivrednih proizvoda, ukazuju da je 70-75% farmera sticalo prihode van farmi. Na profesionalnim mlekarskim farmama, oko 30% prihoda je sticano iz ovih izvora (van farmi), a na ratarskim gazdinstvima ovo dostiže brojku od oko 50%. Generalno govoreći, porodični prihodi su veći na ovakvim farmama, nego na čisto poljoprivrednim gazdinstvima koja sve prihode stiču iz poljoprivrede. Na mnogim od ovih farmi aktivnosti se mogu nastaviti upravo zbog toga što se porodični prihod podržava iz drugih izvora, odnosno, putem uključivanja aktivnosti koje smatramo ruralnim razvojem... ukoliko ovo ne bi bio slučaj, mnoge od ovih farmi bi odavno nestale i njihova proizvodnja bi odavno bila preraspodeljena (van der Ploeg and Renting 2000: 538).

Ovakve farme nisu novi fenomen. Seljaci *polutani* i mešovita gazdinstva/domaćinstva su odavno poznati i u domaćoj ruralnoj sociologiji. Međutim, ono što je novo, jeste promenjena uloga ovakvih aktivnosti u procesu ruralnog razvoja (Knickel and Renting 2000: 527). Mešovita gazdinstva su dugo vremena posmatrana kao izraz seljaštva koje nestaje, kao izraz siromaštva (van der Ploeg 2008: 33, 159). U razvijenim poljoprivrednim sistemima, prema mišljenju pomenutih autora „to sada predstavlja mehanizam putem kojeg se seljaštvo iznova rekonstituiše“ (ibid. str. 159). Renting i saradnici (Renting *et al.* 2008: 370) smatraju da

---

² Подаци из ИМПАКТ пројекта који је обухватио 7 земаља, 11 универзитета, 36 студија случаја; шире о томе O'Connor *et al.* 2006.

nacionalne statistike ne ostavljaju prostora za sumnju da su ovakva gazdinstva „mnogo više od tranzicionog fenomena u modernizaciji poljoprivrede, ali ostaje otvoreno pitanje: da li ona istrajavaju u svom postojanju, jer po sebi predstavljaju vitalnu i održivu strategiju sticanja sredstava za život ili se radi o farmama-farmerima koji su na putu da napuste poljoprivredu“. Ovakve aktivnosti na gazdinstvima se sve više „povezuju sa blagostanjem“ (Kinsela *et. al* 2000), odnosno, mogućnostima gazdinstava da aktiviraju svoje resurse u cilju sticanja konkurentske prednosti i zadovoljavanja određenih potreba (odnosno, svesno odabranih strategija razvoja gazdinstva ili, možda čak, stila života). Ove forme aktivnosti u isto vreme predstavljaju i redefinisane odnose grada i sela na drugačiji način i kao takve „povezane su sa transferom resursa iz urbane u ruralnu ekonomiju... mešovita gazdinstva svesno grade svoj život u ruralnim područjima i poljoprivredi, bilo kao hobi, kulturni identitet ili porodičnu obavezu... atraktivnost ruralnog indukuje ovakva gazdinstva na sve većem nivou, a ona su takođe odgovorna za to što održavaju ruralno atraktivnim: tako što omogućavaju ljudima da ostanu u ruralnim područjima ona osiguravaju postojanje dovoljne baze za održavanje lokalnih servisa i puni ekonomski razvoj. Iz tog razloga je ovakva forma aktivnosti na gazdinstvima integralni deo ruralnog razvoja“ (van der Ploeg *et al.* 2000: 397, 398).

Perspektive politike i prakse ruralnog razvoja važno je smestiti u okvire diskusije o endogenim i egzogenim faktorima razvoja ruralnih sredina (šire o tome, Janković 2011: 137-149). Egzogenost dosadašnjih modela razvoja je očigledna i ogleda se u *centralistički planiranim merama i njihovoj realizaciji, kontroli i upravljanju ovim procesima*. U ruralnim područjima, ovo se najčešće odnosi na proces modernizacije poljoprivrede ili nekog drugog sektora, industrijalizaciju i urbanizaciju. Ovi elementi, po prirodi stvari egzogeni u odnosu na ruralne sredine, utiču na čitav niz društvenih promena u selu i poljoprivredi. Osnovna karakteristika ovakvih egzogenih pristupa jeste da se razvoj eksterno planira i određuje, da se on „transplatuje“ u ruralna područja, pri čemu se „benefiti često odlivaju van ovih područja“ (Slee 1993: 43). Sveukupno posmatrano, koncept modernizacije i ostalih egzogenih pristupa u ruralnom razvoju, generalno su kritikovani zbog toga što predstavljaju:

- „*zavisan razvoj*, koji se trajno oslanja na subvencije i odluke eksternih, udaljenih centara moći,
- *poremećen, deformisan razvoj*, koji je podržavao pojedine sektore, određena naselja i određene tipove biznisa (na primer, progresivne farmere), dok je druge zanemarivao, kao što je zanemarivao i ne-ekonomske aspekte ruralnog života,
- *destruktivan razvoj*, koji je izbrisao kulturne i ekološke razlike mnogih ruralnih područja,
- *diktiran razvoj*, smišljen od strane eksternih eksperata i planera“ (Lowe 2003).

Nasuprot egzogenim (spoljnim, eksternim) modelima društvenog razvoja, po prirodi stvari, stoje endogeni (unutrašnji, interni). U dualizmu razvojnih modela, endogeni razvoj determinisan je unutrašnjim snagama i resursima, endogenim iniciranjem procesa, participacijom lokalnih snaga u odlučivanju i trasiranju pravaca i dinamike razvoja. U suprotnosti sa egzogenim razvojem, endogeni nastoji da benefite razvoja zadrži u lokalnoj (regionalnoj) ekonomiji, kao i da se razvoj odvija u skladu sa lokalnim vrednostima (Slee 1994: 184).

Ova ideja „sazrela“ je još osamdesetih godina dvadesetog veka, u sklopu kritika koje su u teoriji i praksi ruralnog razvoja upućivane dotadašnjim sektorskim, centralizovanim i egzogenim pristupima. Njena evolucija bila je u skladu sa potrebama i novim funkcijama ruralnih područja u razvijenim zemljama i njihovom infrastrukturnom, telekomunikacionom i drugom povezanošću sa globalnim društvom, idejama decentralizacije (regionalizacije), problemima smanjivanja regionalnih razvojnih dispariteta i aktuelizacijom principa održivosti. U najvećoj meri, ideja endogenosti bila je sadržana u ideji integralnog ruralnog razvoja koji je, u suprotnosti sa centralističkom orijentacijom sektorske politike, isticao *integralnost-integraciju*, kako različitih sektora, tako i različitih aktera u ruralnom razvoju i praktično otvorio prostor za aktuelizovanje *principa teritorijalnosti*.

Ključni principi, koji su od osamdesetih godina prošlog veka naovamo vodili ideju endogenog pristupa, ogledaju se u tome da „specifični resursi nekog područja (prirodni, ljudski, kulturni) čine ključ njegovog održivog razvoja“, pri čemu osnovnu „dinamičku snagu predstavlja lokalna inicijativa i preduzeća“. S obzirom na to da su osnovni problemi vezani za „ograničen kapacitet područja i društvenih grupa da participiraju u ekonomskim i razvojnim inicijativama, fokus ruralnog razvoja bio je na izgradnji kapaciteta (umeća, institucija, lokalnih mreža i infrastrukture), kao i prevazilaženju socijalne izopštenosti“ (Lowe 2003). Suštinski, ideja endogenosti zapravo implicira da se održivi razvoj i blagostanje nekog područja ne mogu dovoljno dobro postići centralizovanim, sektorskim, udaljenim, šablonskim merama i politikama, *već animiranjem lokalnih, endogenih resursa i aktera*:

„Ova hipoteza takođe podrazumeva da neko područje ima ili mora steći kapacitete da bi preuzelo deo odgovornosti za sopstveni socio-ekonomski razvoj. Drugim rečima, endogeni razvoj smatra da lokalne teritorije ne treba da se prepuste tome da budu žrtve širokih političkih i ekonomskih snaga; one imaju potencijal da utiču na promene u sopstvenu korist. *U sociološkim terminima, ovo sugeriše ideju kolektivnog delanja*“. (Ray 2000b: 2) (Naglasio D.J.)

Ipak, treba istaći da je dualizam u analizi egzogeno-endogeno, zapravo idealno tipski i po mišljenju mnogih autora, *nije adekvatan* upravo zbog toga što zamagljuje suštinu problema i onemogućava puno razumevanje kompleksnih odnosa društvenog razvoja. Rej i Louv (Ray 2006a, 2006b; Lowe 2003) eksplicitno ističu da je čisti endogeni razvoj „idealni tip“ i zalažu se za koncept *neo-endogenog razvoja*. U tom smislu se neoendogeni pristup pozicionira u okviru teritorijalnog pristupa, koji se zasniva na ideji da se socio-ekonomsko blagostanje (zaostale ruralne ekonomije) može poboljšati restrukturiranjem javnih intervencija koje su dosada bile usmerene na pojedine sektore i njihovo usmeravanje na lokalne/regionalne teritorije (Ray 2000b). Međutim, kako Long i Pleg napominju, svaki društveni razvoj, a time i ruralni, predstavlja kombinaciju oba ova principa:

„obraci razvoja ne mogu se generalizovati u obliku endogeni – egzogeni i uvek postoji određeni balans eksternih i internih elemenata. Ono što je ključno za one koji slede egzogeni model jeste da su eksterni elementi ti koji kreiraju konceptualni model u kojem bi eventualno lokalni resursi bili procenjeni (*i korišćeni*, dodao D.J.)... dok je kod endogenog pravac drugačiji: lokalni resursi su ti koji su početna tačka evaluacije eventualne koristi egzogenih elemenata...endogeni razvoj predstavlja davanje prednosti internim, lokalnim elementima, koji kombinovani u jedan

koherentan model, konstituišu mesto interpretacije, evaluacije i selekcije onih egzogenih elemenata koji će biti integrisani, tako da poboljšaju, konsoliduju ili jačaju set internih elemenata. U egzogenom razvoju, obrazac je suprotan. Eksterni elementi koriste se kao početna tačka za razmatranje postojećih lokalnih-endogenih elemenata i resursa". (van der Ploeg and Long 1994: 4)

Proširujući ovo stanovište, pojedini autori (Slee 1994) naglašavaju specifičnost endogenosti u razvoju preko akcentovanja momenta *kontrole ovog procesa, determinacije ciljeva razvoja, kao i benefita*, koji se prilikom razvoja ostvaruje. Endogenost pretpostavlja kapacitet određenog područja i ljudi da se razvijaju, ne u formi zavisnog, spolja određenog i kontrolisanog modela, već u formi aktivnog učešća u determinisanju sopstvenog razvoja. Time se naglašava značaj angažovanja lokalnih resursa, radne snage, lokalnog znanja, lokalnih institucija i aktera, odnosno, akcentira ključni pojam društvene moći.